

Alueellinen kilpailukyky – onko alueilla itsellään avaimia vaikuttaa omaan kehitykseensä?

Johdanto

Kilpailukyky on hyvin monitahoinen ja paljon puhuttu käsite. Se voidaan määritellä alueiden kyvyksi synnyttää, houkuttaa ja ylläpitää toimintaa, joka lisää alueen taloudellista hyvinvointia. Alunperin se on kuitenkin tarkoittanut vain yritysten välistä kilpailukykyä, ja alueellisen kilpailuvyyn käsitettä onkin kritisoitu muun muassa Nobel-palkitun ekonomistin Paul Krugmanin toimesta sen tyhjistä sisällöstä, koska sillä ei ole enää alueiden tapauksessa niin selvää määritelmää (Huovari, Kangasharju & Alanen 2001, 3-4). Maat ja alueet eivät ole sellaisessa kilpailuasetelmassa keskenään kuin yritykset, koska alueen kilpailukyky riippuu paljon useammasta seikasta, eikä kilpailijan pärjääminen ole välttämättä suoraan pois toisen menestyksestä. Voiko alue itse vaikuttaa menestykseensä vai onko se täysin ulkopuolisten, eksogeenisten, tekijöiden armoilla? Olemme tässä harjoitustyössä tarkastelleet alueellista kilpailukykyä käsitteleviä artikkeleita ja poliittisia linjauksia, joita sovellamme Kiuruveden kaupungin esimerkkitapaukseen.

PTT:n raportti

Pellervon taloudellisen tutkimuslaitoksen *Alueiden kilpailukyky*-raportissa kilpailuvyyn katsotaan olevan niin tärkeä tekijä alueiden menestymiselle, että sitä on haluttu mitata jollakin tavalla. Raportissa on muodostettu seutukuntien kilpailukykyaineistosta indikaattoreita kuvaamaan eri kilpailukykyresursseja ja laskettu seutukunnille kilpailukykyindeksit ja osaindeksit. Alueellisen kilpailuvyyn kannalta keskeiset mitattavat resurssit ovat *ihimillinen pääoma*, *keskittymisen hyödyt*, *saavutettavuus* ja *innovatiivisuus* (Huovari ym. 2001). Ne voivat kuitenkin olla eri painotuksessa eri alueilla, eikä kaikkia kilpailuvyyn ja alueen vetovoimaisuuden takana olevia asioita, kuten yleistä ilmapiiriä tai muita strategisia asioita, voi kuitenkaan mitata samassa tutkimuksessa. Tutkimuksessa selvisi, että parhaimman kilpailuvyyn omaavat seutukunnat pärjäävät yleensä kaikilla näillä osaluilla hyvin. Näitä ovat keskeiset kaupunkiseutukunnat ja erityisesti yliopistoseutukunnat, jotka ovat yleensä myös taloudellisesti hyvin toimeentulevia. Kilpailukykyindeksi korreloikin seutukuntien taloudellista menestystä kuvaavan väestöön suhteutetun alueellisen BKT:n ja ansiotulojen kanssa. Indeksillä on erityisen hyvä kuvaamaan alueiden pitkän aikavälin kehitys- ja menestymisedellytyksiä, kun taas lyhyen aikavälin korrelointi on heikko. (Huovari ym. 2001, 116-118)

Neljää kilpailuvyyn osatekijää on PTT:n raportissa tarkasteltu antamalla niille 3-5 resurssi-indikaattoria kuvaamaan niitä tarkemmin (Huovari ym. 2001, 22-27). Hyvän kilpailuvyyn selkeät

tulokset, kuten alueen BKT-taso, on jätetty mittareista pois, koska raportissa on haluttu keskittyä selkeästi kilpailukyvyyn mahdollistaviin tekijöihin. Resurssi-indikaattoreita ovat:

- I) **Inhimillinen pääoma**, eli ihmisten tiedot ja taidot, on erittäin tärkeä alueellisen kilpailukyvyyn tekijä. Kilpailukykyindeksissä on käytetty indikaattoreina *työikäisen väestön määrää, työhönosallistumisastetta, opiskelijoiden ja tekniikan opiskelijoiden määrä sekä korkea-asteen tutkintojen määrä*
- II) Innovaatio voidaan käsittää uutena markkinoille tuotuna tuotteena tai prosessina. Talouskasvussa teknologian kehityksellä on iso osa, ja teknologia kehittyy juuri innovaatioiden kautta. **Innovatiivisuuden** mittareita raportissa on *alueiden tutkimus- ja kehityksennot, patenttien määrä, innovatiiviset toimipaikat ja huippu- ja korkean teknologian osuus alueen kehityksessä*
- III) Toimintojen **keskittyminen** menestyneille alueille tuo mukanaan vain lisää kasvua. Keskittymistä voidaan mitata seuraavilla mittareilla: *väestön keskittymisaste, keskittyvien alojen osuus työikäisistä, liike-elämän palveluiden osuus työllisistä ja suurimman toimialan osuus työikäisistä*
- IV) Alueen keskeinen sijainti on tärkeä kilpailukyvyyn takaaja. Keskeistä sijaintia voidaan mitata **saavutettavuudella**, eli sillä, miten hyvä on *markkinoiden ja lentoliikenteen saavutettavuus sekä teollisuuden ulkomaanyhteydet*

Tulosten perusteella selvästi kilpailukykyisin oli Helsingin seutukunta, joka hyötyy erityisesti keskittymisen hyödyistä. Helsingin jälkeen tulevat Tampereen, Oulun, Salon ja Jyväskylän seutukunnat. Yhteensä seutukuntia raportissa oli 85 kappaletta (Huovari ym. 2001, 34). Tarkastelukohteemme Kiuruveden kunta kuuluu Ylä-Savon seutukuntaan ja se sijoittui kokonaisindeksissä sijalle 53. Ylä-Savon 67 875 asukkaan seutukuntaan kuuluu lisäksi Iisalmi, Keitele, Kiuruvesi, Lapinlahti, Maaninka, Pielavesi, Sonkajärvi, Varpaisjärvi ja Vieremä. Muilla kilpailukyvyyn osa-alueilla Ylä-Savo oli suurin piirtein sijan 50 lähetyvillä, mutta *keskittymisen* indeksissä vasta sijalla 65. Tämä kertoo Ylä-Savon alueen suurien teollisuuskeskittymien ja yleensäkin yritysten puutteesta, sekä tarkasteltavan alueen suhteellisesta pienuudesta.

Tutkimuksen perusteella hyvät kilpailukykytekijät keskittyvät usein samoille alueille, ja jos jokin alue pärjää jonkin kilpailukyvyyn osatekijän suhteen, pärjää se myös muissakin. Selvin heikon ja hyvän seutukunnan erottava tekijä on kaupunkimaisuus. Kilpailukykyindeksi korreloi myös hyvin henkeä kohden lasketun alueellisen BKT:n ja ansiotulojen kanssa, eli kilpailukykylistassa korkeimmalle sijoittuneet alueet menestyvät myös taloudellisesti hyvin (Huovari ym. 2001, 116-118).

Kilpailukyvyn teoriaa

Kilpailukyvyn teoreettinen perusta on kasvuteoriassa. Solowin (1956) ja Swaninin (1956) uusklassisessa kasvumallissa tuotanto syntyy yhdistämällä työpanosta ja työvoimaa tietyllä tuotantoteknologialla. Mallin ongelmana on kuitenkin pidetty teknologisen kehityksen eksogeenisyyttä, eli sitä, että se selittyy mallin ulkopuolelta. Malli ei siis selitä miksi teknistä kehitystä tapahtuu, vaan sille ainoastaan oletetaan jokin kasvunopeus. Uudemmissa teorioissa painotetaan inhimillistä pääomaa tärkeänä tuotannontekijänä, vaikka sille on vaikeaa muodostaa hyväksyttäviä mittareita. Endogeenisessä kasvuteoriassa on pyritty selittämään teknologian kehitystä mallin sisältä. Teknologian kehittymisen nähdään tapahtuvan esimerkiksi tuotantoprosessin yhteydessä "tekemällä oppimisenä" tai tutkimus- ja kehitysprosessin tuloksena. Porterin kehittämä timanttimalli kuvaa klusterikohtaisen toimintaympäristön ja resurssien merkitystä innovaatioiden synnyssä. Se antaa tarkemman kuvan innovaatioiden syntyedellytyksistä kuin kasvuteoria. Viime aikoina on puhuttu myös sosiaalisen pääoman, kuten alueen normien, rakenteiden ja sosiaalisten suhteiden verkon vaikutuksesta alueiden kasvuedellytyksiin, mutta sitä on käytännössä vaikea mitata ja sen taloustieteellinen tutkimuskenttä on vielä muotoutumaton. (Huotari ym. 2001, 8-16)

Aluekehittämisstrategia 2020

Alueet ja paikkakunnat poikkeavat toisistaan lukuisin tavoin. Eroja on niin asukasluvussa, pinta-alassa, luonnonvaroissa, väestön ikä- ja koulutusrakenteessa kuin lukemattomissa muissakin ominaisuuksissa. Tästä syystä eri alueille soveltuvat erilaiset kilpailukyvyn maksimointiin tähtäävät strategiat. Työ- ja elinkeinoministeriön vuonna 2010 julkaisema Suomen aluekehittämisstrategia 2020 käsittelee alueita pääasiassa suurina, keskisuurina ja pieninä kaupunkiseutuina sekä maaseutuna. Työryhmän visiossa ”*Aluerakenteen ytimenä ovat elinvoimaiset maakunnat ja kattava kaupunkiverkosto sekä niiden välille luodut kehityskäytävät.*” (TEM 2010, 15) Raportti tiivistää menestymisen edellytykset seuraavaan virkkeeseen: ”*Alueet menestyvät, mikäli ne erikoistuvat, kehittävät vahvaa ydinosaamista ja luovat avaintoimijoiden välille vahvan ja toimivan yhteistyöverkoston ja mikäli niiden toimijat haluavat ja kykenevät verkottumaan sekä kansallisesti että kansainvälisesti.*” (TEM 2010, 30) Strategia määrittelee erilaisten aluetyyppien roolin kansantaloudessa seuraavasti: ”*Suuret kaupunkiseudut vahvoina, monipuolisina ja kansainvälisesti kilpailukykyisinä innovaatio- ja osaamisympäristöinä globaaleissa arvoverkostoissa. Pienet ja keskisuuret kaupunkiseudut tasa-painottavat aluerakennetta ja toimivat maan sisäisessä työnjaossa omiin vahvuuksiinsa erikoistuneina alueina.(...) Maaseutualueet perustavat toimintansa paikallisiin vahvuuksiin ja voimavaroi-*

hin, kuten puuhun, luonnontuotteisiin, kaivannaisiin sekä ruuan-, energian- ja palvelutuotantoon. Maaseutu toimii useiden hyvinvointitekijöiden ympäristönä, joilla on kasvava rooli virkistyksessä, matkailussa, kulttuuritoiminnassa, elämysteollisuudessa sekä asumisessa (sekä kausi- että ympäri- vuotinen asuminen).” (ibid.)

Aluekehittämisstrategia tunnistaa tärkeimpien aluekehitykseen vaikuttavien kehityskulkujen liittyvän globalisaatioon, talouskriisiin, ilmastonmuutokseen ja energian saatavuuteen, ikääntymiseen ja työllisyyden kehitykseen sekä alueiden saavutettavuuteen. Tilanne näyttää asettavan suurimmat haasteet maaseutumaisille alueille, joissa talouskriisistä toipuminen alkaa keskuksia myöhemmin, jotka ovat perin syrjässä hyötyäkseen globalisaatiokehityksestä ja joiden väestö on jo nyt varsin ikääntynyt. Monet maaseutualueet ovat jo pitkään heikentyneet väestörakenteeltaan muuttotappioiden myötä ja työvoiman määrän ennakoitaankin useilla Itä- ja Pohjois-Suomen olevan vuonna 2020 noin 80% nykyisestä tasosta. Tasapainoisen aluekehityksen kannalta lieneekin tärkeää tarkastella niitä keinoja, joita strategia maaseutumaisille alueille haasteista selviämiseksi tarjoaa.

Maaseutualueiden kehitysstrategia

Lisääntyvistä haasteista huolimatta strategia ennustaa maaseudulle myös hyvää: ”*Maaseutu on tulevaisuuden voimavara, sillä useat globaalit trendit vahvistavat maaseudun aineellisten ja aineettomien voimavarojen merkitystä ja luovat maaseudulle uusia mahdollisuuksia*” (TEM 2010 120). Bioenergian ja lähi- ja luomuelintarvikkeiden tuotannon nähdään olevan maaseudun yritysten tulevaisuuden toimialoja, jonka lisäksi maaseutu ympäristöä olisi strategian mukaan hyödynnettävä nykyistä paremmin osana hoiva- ja kuntoutuspalveluja. Myös kaivosteollisuuden uskotaan syntyvän maaseudulla uutta yritystoimintaa. Etätyön mahdollisuuksien lisääntymisen lisää työn tuottavuutta ja helpottaa alueellistamista ja työn ja perhe-elämän vaatimusten yhteensovittamista. Maaseutua nähdään myös mahdollista kehittää raaka-aineiden tuottajasta yhä enemmän tuotteiden ja palvelujen jalostajaksi. Lisäksi maan 480 000:sta vapaa-ajan asunnosta valtaosa sijaitsee maaseudulla, mikä tarjoaa merkittäviä kasvumahdollisuuksia, samoin kuin matkailun lisääminen sisävesistöjen ja saaristojen alueilla.

Väestön ikääntymisestä aiheutuva työvoimapula sekä palvelujen saatavuuden ja saavutettavuuden turvaaminen lisääntyvän kysynnän paineessa ovat ratkaisevia kysymyksiä maaseudun elinvoimaisuuden säilyttämiseksi lähivuosina. Maatalouden rakennemuutos on edennyt Suomessa jatkuvasti 1960-luvulta lähtien. Ennusteiden mukaan tilojen määrä jatkaa yhä laskuaan ja eri maataloustuotteiden tuotanto keskittyy eri puolille Suomea. Esimerkiksi naudanlihan ja maidon tuotanto

keskittyy Pohjanmaalle ja Pohjois-Savoon, mikä on case-tutkimuksemme osalta merkillepantava seikka.

Strategia näkee siis maaseudulla olevan useita vahvuusalueita, joihin keskittymällä voidaan luoda uutta yritystoimintaa ja ylläpitää alueiden elinkelpoisuutta. Keskittyvän aluerakenteen ja kaupunkiseutujen paremman kilpailukyvyn takia strategiankaan mainitsevat taloudelliset toimet eivät yksinään riitä. ”*Ilman erityistoimia harvaan asuttu maaseutu ja saaristoalueet eivät pysy muiden alueiden kehittymisen mukana.*” (TEM 2010, 125) Maaseutupolitiikkaan on siis välttämättä panostettava, mikäli alueita halutaan yhä kehittää tasapuolisesti.

Case Kiuruvesi

Käytännön esimerkkitapauksena vaikuttamismahdollisuuksista alueelliseen kilpailukykyyn voidaan käyttää Kiuruveden kaupunkia Ylä-Savosta. Kiuruvesi on vahvasti muuttotappiainen, ydinmaaseudeksi luokiteltava kunta, jonka tuotannosta suuri osa koostuu maa- ja metsätaloudesta. Paikkakunta oli vielä 1960-luvulle yksi seutukunnan elinvoimaisimpia peräti 17 000 asukkaan väkiluvullaan, mutta nykyisin siellä asuu enää noin 9 000 asukasta. Alueellisen kilpailukyvyn ja elinkeinopolitiikan kysymykset ovat jatkuva huolenaihe ”kuihtuvassa kylässä”.

Kiuruveden Yrittäjien puheenjohtaja on arvioinut, että kaupunginjohtajakin on ensisijaisesti elinkeinopäällikkö, vasta sen jälkeen virkamies ja poliittinen vaikuttaja: ”*henkilö, joka pystyy monipuolistamaan ja tervehdyttämään kaupungin elinkeinorakennetta*” (Kiuruvesi-lehti 8.3.1995). Hän nosti esille myös konkreettisia tekijöitä ja huolenaiheita elinkeinoelämän elvyttämisestä: ”*Uusia suuria yrityksiä syntyy hyvin vähän, eikä jo toimiva iso yritys muualta tänne lähde. Mitä yritys tarvitsee? Tiloja, koulutettua työvoimaa, sellaista ympäristöä ja ilmapiiriä, jossa se voi toimia hyvin, hyviä liikenneyhteyksiä, raaka-aineita. Mitä meillä on niistä tarjota mitä ei jo muualla ole?*” (Kiuruvesi-lehti 22.3.1995)

Kaupunki on puolustanut harjoittamaansa elinkeinopolitiikkaa. Silloisen elinkeinoasiamiehen mukaan vuosina 1988-1995 jaettiin avustuksia 188 yritykselle yhteensä 4,5 Mmk (Kiuruvesi-lehti 13.3.1996). Kaupunginvaltuustossa syntyi tiukkoja väittelyitä eri yrityksille annetuista satojentuhansien markkojen takauksista (Kiuruvesi-lehti 2.9.1998) :

- ”*Joka ottaa taatakseen, ottaa myös maksaakseen.*”
- ”*Jos kupruja on tullakseen, niitä tulee! Ellei mitään yritetä, ei myöskään mitään saada.*”
- ”*On aika tehdä rohkeita päätöksiä! Toivotan luottavin mielin yritykset tervetulleiksi Kiuru-*

vedelle. Ne ovat varmasti käyneet seulan läpi.”

Päätöksiä myös tehtiin. Esimerkiksi matkapuhelinten kuoria maalannut Sundim Oy sai kaupungilta toimitiloja ja muuta tukea merkittävässä määrin, mutta yritys ajautui varsin pian konkurssiin (Kiuruvesi-lehti 3.11.1999, Iisalmen Sanomat 17.5.2008). Kiuruvesi-lehden haastattelussa 23.8.1995 paikallinen vaikuttaja Pekka Kamaja totesi, että: ”*Kiuruvettä muiden kehitysaluepaikkakuntien tavoin on aina vaivannut liian suppea teollisten alojen työpaikkavaihtoehtojen tarjonta*”, ja hänen mukaansa paikkakunnalla pitäisi panostaa enemmän imagon luomiseen, elämysmatkailuun ja raaka-aineiden jatkojalostukseen. Silloinen valtakunnallisen MTK:n puheenjohtaja Esa Härmälä totesi Kiuruvedellä vieraillessaan, että: ”*Maaseutu tarvitsee monta leipäpuuta (...) Tärkeintä on, että maaseudun asukkaat itse määrittelevät oman maaseutunsa omista lähtökohdistaan*” (Kiuruvesi-lehti 21.2.1996). Ajatus erikoistumisesta ja lisäarvon luomisesta sen kautta alkoivat juurtua kiuruvetiseen elinkeinopoliittiseen keskusteluun.

Luomu ilmestyi Kiuruveden kaupungin visioksi vuonna 1996. Elinkeino-ohjelma vuosille 1997–1998 sisälsi ensimmäisen kerran sanat ”*Kiuruvesi 2005 - Luomu-Suomen pääkaupunki*” ja tavoitteen 10 miljoonasta luomumaitolitrasta. Vielä vuonna 1995 kaupungin visio vuodelle 2010 oli olla ”*väestörakenteeltaan tasapainoinen kestävän kehityksen maaseutukaupunki*.” Kaupungin kehitysnäkymiin ja strategiaan vuosille 1998–2000 sisältyivät ”*kestävän kehityksen periaatteiden noudattaminen*” sekä ”*luonnonmukaisen toiminnan hyödyntäminen markkinoinnissa*”. Vuonna 2002 uudistetussa elinkeino-ohjelmassa ajatus vietiin askeleen pidemmälle: Kiuruvedestä tulisi ”*lähi- ja luomutuotteiden osaamiskeskittymä*”, joka rakentuisi ”*maitoklusterin*” varaan. Luomu- ja lähiruoaasta haluttiin rakentaa alueellisen kilpailukyvyn perusta. (Kiuruveden kaupunki 1995, 1996, 1997, 2002)

Paikkakunnalle päätettiin rakentaa luomumeijeri, jota hallinnoimaan perustettiin Lumola Oy. Kaupunki sijoitti siihen suoraan 150 000 markkaa, mutta Kehittämisosakeyhtiön kautta rahaa välitettiin ja lainoja taattiin kymmenien miljoonien markkojen edestä. Asia jakoi kaupunginvaltuutettujen mielipiteet jyrkästi kahtia. Lumola Oy ajautui konkurssiin 2005 ilman että tuotantotavoitteisiin koskaan päästiin tai edes alkuinvestoinnit olisivat maksaneet itsensä takaisin. Luomujuustojen valmistus on näillä näkymin loppunut Kiuruvedeltä. Elinkeinopoliittisessa keskustelun keskiössä oli viime aikoina lihanjalostuslaitoksen saaminen Kiuruvedelle, luomukysymyksen jäädessä taka-alalle. Atrian lihanjalostustoiminta päätettiin kuitenkin vastikään keskittää Kauhajoelle. Painopiste lähi- ja luomuruokakeskustelussa on kääntymässä lähiruoan puoleen. Tulevaisuuden toiveet liikkuvat metsäteollisuuden ja perinteisen maatalouden oheistoiminnan ympärillä. Muuttotappio jatkuu edel-

leen. (Kiuruveden kaupunki 2001, Kiuruvesi-lehti 2.8.2000, 20.9.2000, 27.9.2000, 2.2.2011)

Johtopäätökset

Maaseutu voidaan nähdä voimavarana ja harvaan asuttujen seutujen vahvuudet voidaan teoriassa valjastaa kilpailueduksi. Ministeriön ylevistä strategioista huolimatta todellisuus on kuitenkin usein jotain aivan muuta. Alueellisen kilpailukyvyyn neljä keskeisintä tekijää, inhimillinen pääoma, innovatiivisuus, keskittyminen ja saavutettavuus, ovat asioita, joihin periaatteessa voitaisiin vaikuttaa, mutta käytännössä esimerkiksi opiskelupaikkojen luominen tyhjästä tai uuden kokoluokan infrastruktuurin rakentaminen on äärimmäisen vaikeaa. Kiuruveden tapauksessa sijainti ja inhimillinen pääoma ovat suurimmat puutteet. Väestökadon seurauksena seudulta häviävät paitsi työntekijät, myös markkinat, joita varten tuotantoa ylipäänsä syntyy. Tällainen syrjäseudun muuttotappiokierre tuntuu mahdottomalta katkaista.

Toisaalta voidaan ajatella, onko kehitystä järkevää edes yrittää vastustaa? Vääjäämätöntä kehityskulkua vastaan suunnatut toimenpiteethän olisivat pelkkää resurssien tuhlausta. Alueiden tasa-
puolinen kehittyminen edellyttäisi erityistoimia, mutta olisivatko niiden kustannukset sittenkin suurempia kuin lopulta saavutettavissa oleva hyöty? Kiuruveden kaupungin panostukset alueen kilpailukykyyn saattavat vaikuttaa merkityksettömiltä, mutta on myös vaikeaa arvioida olisiko tilanne nyt vielä huonompi ilman toteutettuja toimia. Kiuruvedellä itsellään on tietysti insenttiiviä kääntää alueen kehitys kasvuun, mutta valtakunnan tason tukitoimenpiteille tarvitaan jo kattavat perustelut. Asia tiivistyy ajankohtaiseen aluepoliittiseen kiistakapulaan: tarvitseeko koko Suomen kehittyä taiseisesti vaiko ei, tarvitseeko koko maa pitää asuttuna ja kuka tämän kaiken maksaa?

Käsitlemämme aineisto näyttäisi osoittavan siihen suuntaan, että alueiden omalla toiminnalla voidaan kehityksen kulkuun vaikuttaa vain rajallisesti – kiihdyttää kasvua tai hillitä supistumista – mutta kokonaiseen suunnanmuutokseen tarvitaan ulkopuolista väliintuloa. Kilpailukyky ja siihen vaikuttavat tekijät näyttäytyvät *kumulatiivisina*: siellä, missä jokin osa-alue toimii hyvin, myös muut olosuhteet ovat suotuisia, ja tekijät tukevat toinen toistaan. Erikoistumisen kautta tyhjää rakennettava kilpailukyky ja kilpailuetu vaativat resursseja. Alueilla ja paikkakunnilla, jotka voidaan jo laskea syrjäseudeksi, näitä voimavaroja harvoin on omasta takaa tai ne osoittautuvat pidemmän päälle riittämättömiksi. Otsikon metaforaan palaten: *kyllä*, alueilla on avaimia vaikuttaa omaan kehitykseensä, mutta vaaditaan *ulkopuolista poliittista tahtoa*, jotta näitä avaimia pystyttäisiin hyödyntämään merkittävässä määrin.

Anne Ikävalko, Ville Pekkala, Tuomo Siivinen

14.02.2011

Lähteet

- Huovari, J., Kangasharju, A. & Alanen A. 2001. *Alueiden kilpailukyky*. Pellervon taloudellisen tutkimuslaitoksen raportteja 176.
- Iisalmen Sanomat. 17.5.2008. *Sundim-Jukura-sopasta tuli kallis ex-toimitusjohtajalle*.
- Kiuruvesi-lehti. 8.3.1995. *Kaupunginjohtaja – elinkeinopäällikkö?*
- Kiuruvesi-lehti. 22.3.1995. *Kiuruvedeltä puuttuu elinkeinopolitiikka*.
- Kiuruvesi-lehti. 23.8.1995. *”Meidän on osattava luopua osasta maankuulua omahyväistä itsekkyyttämmme...”*
- Kiuruvesi-lehti. 21.2.1996. *”Maaseutu tarvitsee monta leipäpuuta.”*
- Kiuruvesi-lehti. 13.3.1996. *Kaikkiaan 118 yritystä saanut avustuksia kaupungilta 4,5 Mmk.*
- Kiuruvesi-lehti. 2.9.1998. *Keskustelua valtuustossa.*
- Kiuruvesi-lehti. 3.11.1999. *Sundim hakee uutta toimitilaa ja lisää työntekijöitä.*
- Kiuruvesi-lehti. 2.8.2000. *Luomumeijeri odottaa EU:n rahoituslakipäätöstä.*
- Kiuruvesi-lehti. 20.9.2000. *Luomumeijerin takuu valtuustossa maanantaina 25.9.*
- Kiuruvesi-lehti. 27.9.2000. *”Nyt pitäisi vääntää malli rautalangasta”.*
- Kiuruvesi-lehti. 2.2.2011. *Odotettu ja pelätty.*
- Kiuruveden kaupunki. 1995. Kaupunginvaltuuston pöytäkirja 12.12.1995, § 85, liite 7.
- Kiuruveden kaupunki. 1996. Kaupunginvaltuuston pöytäkirja 9.12.1996, § 87, liite 6.
- Kiuruveden kaupunki. 1997. Kaupunginvaltuuston pöytäkirja 8.12.1997, § 88, liite 5.
- Kiuruveden kaupunki. 2001. Kaupunginvaltuuston pöytäkirja 11.12.2001, § 101.
- Kiuruveden kaupunki. 2002. Kaupunginvaltuuston pöytäkirja 27.5.2002, § 27, liite 4.
- TEM. 2010. *Suomen aluekehittämisstrategia 2020*. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja. Alueiden kehittäminen. 23/2010.